
صفویان در گذرگاه تاریخ

دکتر حمیدرضا صفاکیش

انتشارات سخن، تهران

سرنامه	: صفاکیش، حمیدرضا، ۱۳۳۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: صفویان در گذرگاه تاریخ / حمیدرضا صفاکیش.
مشخصات نشر	: تهران: سخن، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	: ۶۵۲ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۵۳۸-۹
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۵۸۶.
یادداشت	: تعایه.
موضوع	: ایران - تاریخ - صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ق.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۰ ص ۷ / ص ۶۴ / DSR1۱۷۶
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۷۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۴۸۱۹۲۵

انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه،

خیابان وحید نظری، شماره ۴۸

فکس: ۶۶۴۶۳۸۷۵

www.sokhanpub.com

E.mail: info@sokhanpub.com

صفویان در گذرگاه تاریخ

دکتر حمیدرضا صفاکیش

لبنوگرافی: کونر

چاپ: دایره سفید

چاپ اول: ۱۳۹۰

تیراژ: ۲۲۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۵۳۸-۹ ISBN: 978-964-372-538-9

مرکز بخش: تهران، خیابان انقلاب، مقابل دانشگاه، شماره ۱۲۲۴

تلفن: ۶۶۴۶۰۶۶۷

فهرست مطالب

تقریظ.....	۱۷
پیشگفتار.....	۲۱
مقدمه.....	۲۵
بخش اول: بررسی اوضاع سیاسی ایران در دوره‌ی صفوی.....	۳۳
فصل اول: زمینه‌های شکل‌گیری.....	۳۵
۱- وضع داخلی ایران معاصر تشکیل سلسله‌ی صفوی.....	۳۷
۲- شیخ صفی‌الدین اردبیلی: مقدمات تشکیل حکومت.....	۳۹
۳- استحکام پایه‌های عقیدتی: گرایش از تصوف به تشیع.....	۴۱
۴- استحکام پایه‌های سیاسی.....	۴۳
۵- تشکیل نیروی قزلباش.....	۵۱
فصل دوم: تشکیل حکومت، تثبیت قدرت.....	۵۵
۱- شاه اسماعیل، مؤسس سلسله‌ی صفوی.....	۵۷
۲- مقابله‌ی ایدئولوژیک یا جنگ عقیدتی.....	۶۰
الف: ازبکان.....	۶۰
ب: عثمانی.....	۶۱
۳- شاه تهماسب اول: تثبیت پایه‌های حکومت.....	۶۶
۱- قدرت‌نمایی در شرق، نبردهای تدافعی در غرب.....	۷۰
الف: قدرت‌نمایی در شرق.....	۷۰
ب: نبردهای تدافعی در غرب.....	۷۱
فصل سوم: تندباد حوادث در گذر قدرت‌نمایی سران نظامی.....	۷۷

- ۷۸-۱- شاه اسماعیل دوم: تلاش برای بازیابی قدرت.....
- ۷۹- الف: اقدامات شاه اسماعیل دوم.....
- ۸۱- ب: مرگ شاه.....
- ۸۲- ج: خصوصیات اخلاقی.....
- ۸۲-۲- سلطان محمد خدابنده: ابزاری برای قدرت‌نمایی دربار و دیوان.....
- ۸۳- الف: قدرت‌نمایی مهد علیا (در دربار).....
- ۸۴- ب: شاه اسماعیل‌های دروغین.....
- ۸۵- ج: امور داخلی کشور در دوران سلطنت سلطان محمد.....
- ۸۸- د: سرانجام شاه.....
- ۸۸- ۳- آشفتگی داخلی و قدرت‌نمایی عثمانی و ازبکان.....
- ۸۸- الف: تهاجمات عثمانی.....
- ۸۹- ب: جنگ با ازبکان.....
- فصل چهارم: صفویه در اوج اقتدار..... ۹۱
- ۹۳-۱- شاه عباس اول و مسئله‌ی سلطنت.....
- ۹۳- الف: دستیابی به سلطنت.....
- ۹۵- ب: وضع ایران در آغاز حکومت شاه عباس (تثبیت اقتدار نظامی).....
- ۹۶-۲- زورآزمایی در غرب و استحکام پایه‌های قدرت.....
- ۹۸-۳- ازبکان مهاجمان ناکام.....
- فصل پنجم: میراث‌خواران بی‌وارث..... ۱۰۳
- ۱۰۴-۱- شاه صفی و اقدامات سیاسی و نظامی.....
- ۱۰۴- الف: شورش‌های داخلی.....
- ۱۰۶- ب: سیاست داخلی.....
- ۱۰۸- ج: شخصیت شاه صفی.....
- ۱۰۹- د: سیاست خارجی (رابطه با عثمانی و ازبکان).....

۲- شاه عباس دوم، جلوه‌ای از قدرت بی‌بازگشت ۱۱۱

الف: سیاست داخلی ۱۱۱

ب: سیاست خارجی ۱۱۲

فصل ششم: حکومت صفوی در سراسیمه سقوط ۱۱۷

۱- شاه سلیمان: مبارزه‌ی دین و دولت ۱۱۹

الف: شخصیت شاه و نقش خواجهگان ۱۲۰

ب: نقش شیخ‌علی خان زنگنه ۱۲۱

ج: سیاست خارجی (رابطه با عثمانی و ازبکان) ۱۲۱

۲- شاه سلطان حسین: مردی برخاسته از حرمراس ۱۲۲

الف: حوادث و رخدادهای داخلی ۱۲۳

ب: شخصیت شاه سلطان حسین و سیاست خارجی او ۱۲۴

۳- شورش افغانه و سقوط صفویه ۱۲۵

۴- عوامل سقوط صفویه ۱۲۶

بخش دوم: بررسی وضعیت اقتصادی ایران پیش از دوره‌ی صفویه ۱۴۵

فصل اول: پیشینه‌ی تجارت در ایران ۱۴۷

۱- پیشینه‌ی تجارت ۱۴۸

الف: تجارت در ایران باستان ۱۴۸

ب: تجارت در دوره‌ی اسلامی ۱۵۲

۲- تجارت در ایران دوره‌ی مغول و تیموری ۱۵۹

فصل دوم: بازار و کارکردهای اقتصادی آن ۱۶۱

۱- پیشینه‌ی بازار ۱۶۳

الف: بازار ۱۶۴

ب: بازار در ایران باستان ۱۶۹

- ج: بازار در دوران اسلامی ۱۷۱
- ۲- شکل و ساختار بازار در شهرهای ایران ۱۷۲
- الف: جایگاه بازار در شهرها، قبل از دولت صفوی ۱۷۲
- ب: ساختار کالبدی بازار در شهرها ۱۷۴
- ج: شکل‌های مختلف بازار ۱۸۰
- ۳- کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی بازار ۱۸۳
- الف: کارکردهای فرهنگی بازار ۱۸۴
- ب: کارکردهای اجتماعی و سیاسی بازار ۱۸۵
- ۴- ساختار درونی و شیوهی اداره‌ی بازار ۱۸۷
- بخش سوم: بازرگانی و تجارت ایران در دوره‌ی صفوی ۱۹۱
- فصل اول: ساختار اقتصادی ایران ۱۹۳
- ۱- دوره‌ی انحطاط: پیامد استیلای مغول ۱۹۴
- ۲- دوره‌ی تدارک برای رونق ۱۹۶
- ۳- عصر صفویه ۱۹۷
- ۴- دوره‌ی رشد و رونق ۲۰۳
- الف: ساخت اقتصادی ۲۰۸
- ب: شیوه‌ی تولید شهری ۲۰۹
- فصل دوم: نظام تولید دوره‌ی صفوی ۲۱۳
- ۱- تولید کالاهای دستی و پیشه‌وری ۲۱۴
- ۲- تولید کارگاهی ۲۱۷
- ۳- تولید کارگاهی آزاد ۲۲۰
- ۴- شیوه‌ی تولید تجاری ۲۳۰

فصل سوم: بازرگانی و تجارت داخلی ایران..... ۲۳۳

- ۱- تجارت داخلی..... ۲۳۵
- ۲- تجارت ابریشم..... ۲۳۹
- ۳- صادرات و واردات..... ۲۴۴
- الف: کالاهای وارداتی ۲۴۶
- ب: کالاهای صادراتی ۲۴۸
- ۴- تجارت و بازرگانی..... ۲۵۱
- ۵- تجارت و حکومت (تجارت دولتی) ۲۵۸
- ۶- نقش طلا و جواهر در تجارت ۲۶۳
- الف: کنجیه های طلا و نقره و نحوه استفاده از آنها..... ۲۶۴
- ب: اوضاع طلا و نقره و مبادلات آن در دوره صفوی..... ۲۶۸
- ج: طلا و شرایط خاص آن ۲۷۰
- د: کارکرد طلا..... ۲۷۹
- ه: طلا و ارزش آن ۲۸۷

فصل چهارم: تجارت خارجی ایران..... ۲۹۵

- ۱- روابط خارجی ایران در راستای اهداف اقتصادی..... ۲۹۶
- ۲- تجارت خارجی و شرایط نوین (ورود شرکت‌ها)..... ۳۰۰
- الف: شرکت‌های تجاری غرب ۳۰۲
- ب: طرح کلی ساختار تجارت ایران ۳۰۴
- ۳- ادوار و مراحل بارز ورود و عملکرد کمپانی‌ها در ایران ۳۰۵
- ۴- مسائل ویژه و مرتبط تجارت کمپانی‌ها با ایران ۳۰۷
- ۵- ورود شیوه های تجارت غربیان (کمپانی‌ها) به ایران..... ۳۱۱
- الف: عناصر تأثیرگذاری بر تجارت سستی ۳۱۱
- ب: عوامل تأثیرگذاری در بخش اقتصادی ۳۱۳
- ۶- نحوه تعامل یا ساخت سیاسی ۳۱۴

فصل پنجم: نقش اقلیت‌ها در تجارت ایران.....	۳۱۹
کلیات عمومی تجارت.....	۳۲۲
۱- تجارت ارمنی.....	۳۲۳
۲- تجارت یهودی.....	۳۲۶
۳- تجارت هندی.....	۳۲۷
فصل ششم: شهرهای مهم تجاری.....	۳۲۹
۱- اصفهان.....	۳۳۰
۲- تبریز.....	۳۳۲
۳- قزوین.....	۳۳۴
فصل هفتم: روابط با غرب در راستای اهداف اقتصادی و سیاسی.....	۳۳۹
۱- احتیاط ناشی از حضور غربی‌ها در ایران.....	۳۴۰
الف: سیاست خارجی شاه اسماعیل.....	۳۴۱
ب: روابط خارجی در دوران شاه تهماسب.....	۳۴۵
ج: سیاست خارجی ایران در دوره‌ی شاه اسماعیل دوم.....	۳۴۹
د: سیاست خارجی شاه محمد خدابنده.....	۳۵۱
۲- اقتصاد یا سیاست: عوامل حضور غربی‌ها در ایران.....	۳۵۲
الف: سیاست خارجی ایران در عصر شاه عباس صفوی.....	۳۵۳
ب: روابط خارجی در دوران شاه صفی.....	۳۶۱
ج: روابط خارجی در دوران شاه عباس دوم.....	۳۶۴
۳- ضعف قدرت ایران و قدرت‌نمایی دول خارجی.....	۳۶۸
الف: سیاست خارجی در دوره‌ی شاه سلیمان.....	۳۶۹
ب: سیاست خارجی شاه سلطان حسین.....	۳۷۲

بخش چهارم: بررسی وضعیت مذهبی و اجتماعی ایران در عصر صفوی..... ۳۷۹

فصل اول: تثبیت مذهب شیعه..... ۳۸۱

۱- موانع و مشکلات تغییر مذهب از تسنن به تشیع..... ۳۸۲

۲- نقش شیعه در آفرینش وحدت میان دولت و ملت..... ۳۹۰

۳- کمبود کتب و منابع فقهی شیعه و مهاجرت علمای جبل عامل به ایران..... ۳۹۱

۴- شاهان صفوی و مسائل اعتقادی..... ۳۹۶

الف: شاه اسماعیل..... ۳۹۶

ب: شاه تهماسب و مسائل اعتقادی..... ۳۹۷

ج: شاه اسماعیل دوم و مذهب..... ۳۹۷

د: سیاست مذهبی شاه عباس اول..... ۳۹۹

هـ: شاه سلیمان و مسائل مذهبی..... ۴۰۱

و: شاه سلطان حسین و نفوذ روحانیون شیعه..... ۴۰۱

۵- جنبش نقطویه..... ۴۰۴

۶- اقلیت‌ها و مبلغان مذهبی در عصر صفوی..... ۴۰۵

الف: اقلیت‌های مذهبی..... ۴۰۵

ب: آرامنه‌ی جلفا..... ۴۰۸

ج: مبلغان مذهبی..... ۴۱۰

فصل دوم: سوگواری و تعزیه به روایت سیاحان..... ۴۲۹

۱- دلایل پذیرش آیین شیعه به وسیله اکثریت ایرانیان..... ۴۳۳

۲- آیین سوگواری حرکتی ملی و مذهبی..... ۴۳۴

۳- سوگواری از نگاه سفرنامه‌ها..... ۴۳۸

الف: سیاسی..... ۴۳۹

ب: تجاری..... ۴۴۱

ج: سیاحتی - علمی..... ۴۴۴

فصل سوم: طبقات اجتماعی و ساختار شهری دوره‌ی صفوی.....	۴۵۷
۱- اوضاع عمومی و طبقات اجتماعی.....	۴۵۸
۲- روابط شاه با گروه‌های مختلف.....	۴۶۰
۳- اصلاحات و روابط اجتماعی در زمان شاه عباس.....	۴۶۳
الف: اصلاحات اجتماعی.....	۴۶۳
ب: روابط اجتماعی.....	۴۶۴
ج: خدمت‌گزاران، جاسوسان و غلامان خاصه.....	۴۶۸
۴- جایگاه ارتش.....	۴۶۹
۵- نقش عنصر ایرانی در معماری این عصر (نمونه: شهر اصفهان).....	۴۷۰
۶- حکومت صفوی و مسئله‌ی جانشینی.....	۴۷۲
بخش پنجم: اعتلا و انحطاط هنر صفوی.....	۴۷۹
فصل اول: هنرهای تجسمی.....	۴۸۱
۱- نقاشی.....	۴۸۶
۲- مینیاتور.....	۴۸۸
۳- نقاشی در دوران شاه عباس.....	۴۹۱
۴- معماری.....	۴۹۸
فصل دوم: صنایع دستی.....	۵۲۱
۱- قالی‌بافی.....	۵۲۶
۲- منسوجات و پارچه‌بافی.....	۵۳۱
۳- سفال‌سازی.....	۵۳۴
۴- کاشی.....	۵۳۶
۵- فلزکاری.....	۵۳۷
۶- صحافی و تجلید.....	۵۳۹
۷- تذهیب.....	۵۴۰
۸- خطاطی.....	۵۴۲

فصل سوم: علل انحطاط هنرها در اواخر سلسله‌ی صفویه	۵۴۵
انحطاط هنر در اواخر سلسله صفوی	۵۴۶
نتیجه	۵۴۹
ضمایم	۵۵۳
نمودارها و عکس‌ها	۵۵۴
اصطلاحات	۵۸۱
فهرست آثار تاریخی اصفهان در اوایل قرن هجدهم میلادی	۵۸۵
کتابنامه	۵۸۶
سفرنامه‌ها	۵۹۹
نمایه	۶۰۳

تقریظ

در میان مجموعه سلسله‌های متعددی که قبل از اسلام و دوره‌ی اسلامی ایران بر سر کار آمده‌اند، نام صفویان از همه درخشان‌تر و ماندگارتر است. از جهتی نزدیک‌ترین حکومت‌های صالح ایرانیان امروز در خلال پنج قرن اخیر است و از جهتی دیگر بدان سبب که با گزینش مذهب ملی ایرانیان، «شیعه» که با خلق و خوی و فرهنگ ملت ایران سازگارتر است، دنیای ما را متفاوت با دیگر اقوام دور و برمان گردانیده است و از قبل ارائه راه و رسم‌ها و آداب و سنن کهن ایرانی، حقی بزرگ بر گردنمان دارد.

حقیقت این است که صفویان به عنوان مردمی برخاسته از متن جامعه‌ی دینی و منشأ اصیل کردی خود، از ایرانیان نژاده‌ی کشورند که درکی درست از احوال اجتماعی داشته‌اند و در خلال تقریباً دویست سال که از قدرتمداری نیای کلان آنها، شیخ‌صفی‌الدین اردبیلی (۶۵۰-۷۳۵) گذشته بوده و نسلی بعد نسل دیگر با مضامین پرمعنای حیات ملی آشنایی و تقرب یافته بودند، ایرانیان به خوبی دریافتند این قطعه از خاک آسیا که ایرانش می‌نامند، سرزمین بالاخصاص و صاحب شوکت و اعتباری است که باید از آن پاسداری کرد. حلا و حدودش را که تقریباً دو برابر کشور کنونی ماست.

شناخت و در برابر متجاوزان متعددی که از هر سو چشم طمع به سرحداتش دوخته اند، ایستاد. هیچ یک از سلاطین سلسله نیستند که از آغاز تا فرجام کار این سلاله‌ی نیک فطرت از ادای وظایف مرزبانی اجتناب ورزیده و در آنچه که حفظ جامعیت ایران بزرگ و سرفراز است، قدمی پاپس نهاده باشند. اگر این دودمان نامی هیچ کار دیگری برای قوام و دوام ملک و مملکت ایرانی انجام نداده باشند، همین فضیلت آنان را بس که فرزندان نیکو خدمت و پایبند به حیات و هستی ملی ایران سربلند بوده‌اند و به همین واسطه در دل‌های مردم ما - تا آنجا که عمر عالم است - جایی بزرگ و ریشه‌دار و ماندنی یافته‌اند.

نکته‌ی دیگر اینکه حکومت برخاسته از متن انتظارات جامعه‌ی مصیبت‌دیده‌ی ایران که بلایایی چونان حمله‌ی مغولان و غارتگری‌های تاتاران و دیگر اقوام بیگانه را شامل کرده بود، سنگ تفرقه را بر سینه خویش می‌دید و مؤسس آن ابرانشهری را که سیزده کدخدای داشت به زیر درفش واحد گردآورد و نام و نشان دولتی برخاسته از شمیم ایرانیّت را بر پیشانی جامعه تصویر کرد. دولتی که در عرف روزگار ما به عنوان «دولت وحدت ملی» نام گرفته است و به گمان ما برانزده‌ی چنین تعریفی هم است.

سه دیگر اینکه مرشدزادگان اردبیلی، در آغازهای عصری به ایرانیان برخاستند که جهان غرب دچار تحولی عظیم شده بود و مردمان اقوامی که خاک‌های مذلت فرهنگ و تمدن قرون وسطایی را از رخسار می‌زدودند، تبدیل به ملت‌ها و دولت‌های متجددی شدند که از توان قطب‌نما و باروت و کشتی‌های جنگی بهره می‌گرفتند و بی قید و بند و لگام بر سر ملت‌های در خواب خموشی فرورفته می‌تازیدند و دار و ندار و حیثیت و اعتبار تاریخی آنان را نابود می‌ساختند.

صفویان در چنین مرحله‌ی حساس و مهمی با برخاستن از دل جامعه‌ای مشتاق وحدت و ترقی و آرزومند ستردن خاک‌های میخ قرون ماضی، به ندای حقیقی برادران و خواهران عزّت جوی، پاسخ کافی دادند و در طی دو قرن و نیم ایرانمداری، کشوری پیشرفته و بلندقامت در عرصه‌های مختلف صنعت، تجارت، نظامی‌گری، سیاست،

فرهنگ و غیره به وجود آوردند. مردم ما هم امروز نیز خشنودند که چنان نیک اقبالانی خوش درخشیدند و در عرصه‌ی حوادث تکان‌دهنده و متحول روزگار خویش، دولت سعادت‌مندی را رقم زدند. حفظ میراث‌های کهن ملی، بازسازی بسیاری از آداب و آیین‌های قویم ایرانی و ساختن و پرداختن شعاعی که با ذات ایرانی‌گری ما هماهنگی دارد، از دستاوردهای شکوهمند چنین سلسله‌ی جلیل است.

دوست و همکار عزیز من، جناب دکتر حمیدرضا صفاکیش در خلال تحقیقات پر دامنه‌ای که به وضوح در کتاب کنونی مشهود است، کاری ارزنده و جدی عرضه کرده‌اند که در کنار همه‌ی خصوصیات خوب انسانی ایشان به منزله‌ی نوعی تقدیر از زحمات حکام صفوی است و به حق نام «صفویان در گذرگاه تاریخ» را بر خود گرفته است.

مطمئنم که شخصیت متین و موجه دانشگاهی مؤلف پرکار، در آینده نیز به نگارش کتب بیشتری در راستای تاریخ گهربار ایران چه در عهد صفوی و چه قبل و بعدها خواهد پرداخت و ان شاءالله علاوه بر این، آثار ارزنده‌تری به جامعه‌ی کتاب‌خوان و خاصه صفوی‌شناسان ایران و جهان، تقدیم خواهند داشت.

دکتر رضا شعبانی

استاد تاریخ دانشگاه شهید بهشتی و

مدیرگروه تاریخ و باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات

پیشگفتار

ایران، سرزمین پهناوری است که به گفته‌ی مورخان زین پیش تقریباً دو برابر مساحت کنونی را داشته است و آن گونه که تاریخ نشان داده است به‌رغم همه‌ی دشواری‌های سیاسی که به‌خصوص در دو قرن اخیر پیدا کرد و به جدا شدن بخش‌های مهم قفقازیه و آسیای مرکزی و نیز صفحات شرقی انجامید باز در مآل حال به صورت یک قلمرو وسیع فرهنگی، تمامی خطای مورد نظر را در بر گرفته است.

این واقعیت، زمانی آشکار می‌شود که بینیم در تداوم حیات مردم ایران با وجود تفاوت‌های بارزی که میان برخی از خرده‌فرهنگ‌های این اقلیم مشهود است وابستگی اجزای اساسی با موجودیت قویم و استواری که تمدن ایرانی نامیده می‌شود همیشه برقرار بوده و یکپارچگی مردم ساکن در فلات ایران محفوظ مانده است.

اینها همه در شرایطی است که بدانیم از سه‌هزار سال عمر ثبت شده‌ی اقوام آریایی ساکن در کشور، بیش از نود درصد سنوات به جنگ و نزاع با همسایگان دور و نزدیک گذشته است و به تعبیری، هیچ نسل از مردم شریف ایران نیست که خاطره‌ی بحران عمیق و عظیم و تکان‌دهنده‌ی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، نظامی و غیره عادی را در ذهن و خاطر خویش ثبت نکرده باشد.

با این همه، تردیدی نیست که برخی از وقایع بزرگ تاریخ، نظیر ظهور دین مبین اسلام و نحوه‌ی ورود آن به ایران از جمله وقایعی است که مستلزم مطالعات بیشتر و تحقیقات دقیق‌تر است. زیرا شیوه‌ی گرایش و اسلام‌پذیری ایرانیان مؤید دل‌بستگی‌های عمیق معنوی و فطری مردم به ذات ربوبی و تعالیم مقدسی است که ریشه در طبیعت عالی آنان دارد.

در همان ادوار حیات ایرانیان پس از اسلام است که متأسفانه تلخ‌ترین و تباه‌ترین حوادث عمر ملت ایران اتفاق افتاد و فتنه‌ی دردناک مغول منجر به کشته شدن دست‌کم شش میلیون از نفوس زکیه و نابودی دستاوردهای مذهبی و مدنی ایرانیان گردید؛ به نحوی که اهل تاریخ و جامعه‌شناسان باور دارند پس از آن همه فجایع وحشت‌آور، اصول و ارزش‌های والای انسانی پایمال شد و تا روی کار آمدن دولت صفوی هم روزگاران ادبار و مصیبت و بدبختی ادامه یافت.

بی‌شک، مرشد زادگان اردبیلی حق بزرگی بر گردن ملت ایران دارند چون توانستند در تشکیل و استقرار حکومتی استوار و مستحکم با پذیرش شیعه‌ی اثنا عشری که به قبول عام توده‌ها انجامید زمینه‌ی نیرومندی برای وحدت اجتماعی و یگانگی اعتقادی اکثریت سکنه‌ی کشور ایجاد کنند. عرصه‌های مختلف فرهنگ اقتصاد، سیاست، مناسبات و روابط بین‌الاقوام و ده‌ها نکته‌ی دیگر همه به همین تلاش‌های صمیمانه و شاهان صفوی و نخبگان علمی و عقلی جوامع ایرانی متوجه است که با اغتنام فرصت ثباتی دیرپا (دویست و چهل ساله ۹۰۷-۱۱۴۸ ق) آفریدند و به بنیانگذاری تفکرات ناب مذهبی و ارزشمندی دست زدند.

آنچه در پژوهش حاضر آمده در واقع تلاش برای نشان دادن برخی از عرصه‌های حیات مذهبی و مردمی ایرانیان در ایام اقتدار سلسله‌ی صفوی است که از طریق مطالعه‌ی اسناد و مدارک موجود، اعم از ایرانی و خارجی، تحقیق پذیرفته است.

این کتاب بر آن است تا نشان دهد که این امپراطوری به جهت احراز جایگاه رفیع و منزلت بالای خود - از ابتدای سده‌ی دهم هجری (شانزدهم میلادی) - گرایشگاه تحولات عمده‌ی سیاسی اقتصادی، اجتماعی و معنوی منطقه بوده و حتی دولت متعزلی و متجاوز عثمانی را که تهدید بزرگی برای تمامیت ارضی آن به حساب می‌آمد، تحت تأثیر مستقیم خود قرار داده است.

سلاطین و رجال ترک، هیچ‌گاه نمی‌توانستند تأثیرپذیری خود را از فرهنگ ایرانی نادیده انگارند؛ به‌طوری که بخش زیادی از زبان محاوره‌ی آنها مشتمل بر کلمات و لغات فارسی عصر بود.

همچنین، اقتصاد منطقه تحت‌الشعاع تولیدات صنعتی ایران بود و تجارت عمومی با ممالک اطراف و کشورهای اروپایی به نحو بازرسی با دارایی‌ها و توانایی‌های ایرانیان عجین شده بود.

در نوشته‌ی حاضر، تلاش شده است تا به پایه‌های اساسی زندگی عمومی توجه شود و این مسئله در حیات عمومی مردم ایران وقتی دیگر مورد تحقیق قرار گیرد. از بنیانگذار سلسله‌ی ساسانی اردشیر اول منقول است که: ملک قوام نمی‌گیرد الا به سپاه کارآمد و چنان ارتشی بر سر پا نمی‌ماند مگر به خزان‌های سرشار و طبعاً مال و مکنت به دست نمی‌آید جز از طریق آبادانی زمین و آسودگی رعیت و آن نیز خود حاصل نمی‌گردد تا اینکه عدل و انصاف حاکم شود و ابواب فتنه و فساد به‌طور کامل منقطع بماند. احوال صفویان حکایت حیات ناپاک و درخشان مردمی است که ملت و دولتی یگانه پدید آوردند و حمایتی شایان از یکدیگر کردند. حتی یک تن از بی‌کفایت‌ترین سلاطین این سلسله را نیز نمی‌توان یافت که غم نوده‌ی مردم را در دل نداشته و برای آسودگی خاطر و رفاه آنان همه‌ی توان و تدبیرش را به کار نگرفته باشد. پس چون چنین بودند در دل‌ها زیستند و هم در آنجا ماندند، چنان‌که با وجود گذشت حدود سیصد سال از فرمانروایی آنان هنوز در ذهن و زبان عموم مردم ماندگارند.

این نوشته اگر جایگاهی در مجموعه تلاش‌های تحقیقاتی داشته باشد مرهون لطف و راهنمایی عزیزانی است که بدون همکاری آنها چارچوب پژوهش شکل نمی‌گرفت. در پایان بر خود واجب می‌دانم که به طور خاص از دوستان فاضل و دانش‌پژوهانی که در به سرانجام رساندن این وجیزه من را یاری کرده‌اند به‌ویژه استاد گرانقدر جناب آقای دکتر رضا شعبانی مدیر گروه تاریخ و باستانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد

علوم تحقیقات که همواره مرا از الطاف بسیار و مساعدت‌های بی‌دریغ خویش بهره‌مند می‌سازند و نیز دیگر استادان، سروران و دوستان بنیادهای علمی، پژوهشی که دز چاپ حاضر بنده را همراهی کرده‌اند، تشکر و تقدیر بنمایم.

بی‌شک هیچ کاری در آغاز بدون عیب و نقص نیست و جز با یادآوری و بیان موارد کمی و کاستی راهی برای تصحیح و تکمیل آن نخواهد بود. لذا از خوانندگان محترم انتظار دارم با گوشزد کردن نواقص کار که پیشاپیش بدان معترفم برای هرچه بهتر کردن این سطور مرا یاری فرمایند.

چه سال‌های فراوان و عمرهای دراز که خلق بر سر ما بر زمین بخواهد رفت
چنانکه دست به دست آمده است ملک به ما به دستهای دگر هم چنین بخواهد رفت

عید غدیر، چهارم آذر ماه ۱۳۸۹

حمیدرضا صفاکیش

مقدمه

تشکیل حکومت صفویان در آغاز قرن دهم هجری (۹۰۷ ق) نقطه‌ی عطفی در تاریخ ایران و اسلام به شمار می‌آید. برپایی حکومت متمرکز و احیای وحدت ارضی پس از ده‌ها سال حکومت ملوک‌الطوایفی و جدال خاندان‌های محلی و استقرار مذهب رسمی شیعه‌ی اثنا عشری و تأسیس حکومتی مبتنی بر آن، به این دوران ویژگی خاصی بخشیده است. اهمیت دوره‌ی صفویه برای تاریخ اسلام و ایران نه تنها از نظر سیاسی، نظامی، ارضی و اقتصادی قابل توجه است بلکه از نظر شکل‌گیری نهایی نظام اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ی ما نیز اهمیت بسیار دارد.

از آنجایی که صفویان با تلفیق سه عنصر اساسی ایرانی یعنی شریعت، طریقت و سلطنت، اقتدار جامعه را در دست گرفتند، توانستند جایگاهی رفیع در دل‌ها ایجاد کنند به گونه‌ای که با همین تألیف قلوب در طول مدتی مدید مشروعیت اجتماعی را برای خود کسب کردند و نیاز یک دوره‌ی تاریخی مردم ایران را پاسخ دادند. این کار بزرگ به همت شاه اسماعیل صفوی پایه‌گذاری شد و به اعتقاد بسیاری از مورخان صاحب‌نظر نتایج ذیل را در برداشت:

۱- پیروی از مذهب شیعه، موجب وحدت ملی شد؛ چرا که ایرانیان اگرچه تا قبل از دوره‌ی صفویه عمدتاً اهل سنت بودند ولی همیشه جزو پیروان و یاران ائمه‌ی اطهار و معصومین (ع) بودند و شاه اسماعیل هم با ارادتی که قلباً به این بزرگان داشت این مهم را به اطلاع طوایف ترک رسانید و با هماهنگی و معاضدت آنان تفاهم و اتحاد پر

دوامی را ایجاد کرد. این مبنای عقیدتی پویا و برخاسته از قلوب مردم وقتی در خدمت دولت جدید درآمد توانست بر بسیاری از مشکلات مادی غلبه نماید.

۲- مجریان سیاست تمامیت ارضی نیروی نظامی عقیدتی قوی، قزلباش‌ها بودند که مانند سپاه جاویدان داریوش، کشور را از خطر دست‌درازی دشمنان و بدخواهان محافظت می‌کردند. اگرچه علت اصلی تعدی دولت همسایه‌ی غربی به ایران به خاطر ترس از همین افکار مذهبی بود، ولی اراده‌ی عمومی مردم که به صورت ملی و مذهبی ظهور کرد در راستای تحولات جهان و اروپا کارساز بود.

۳- ایجاد حکومت متمرکز: سومین امتیازی که ورود یک تفکر خلاق را در این دوره برای ایران ایجاد کرد به رسمیت شناختن شاه اسماعیل بود. چه از درون کشور که هر شخص یا گروه به صورت ملوک‌الطوایفی داعیه‌ای برای اداره‌ی منطقه‌ی خود را داشت و چه به لحاظ خارجی که این عمل تمایز آشکاری بین دولت صفویه و امپراتوری عثمانی به وجود آورد و به این ترتیب به دولت صفوی هویت ارضی و سیاسی واحدی اعطا کرد.

ایران در منطقه‌ای قرار دارد که بر سه قاره‌ی آسیا، اروپا و آفریقا مشرف است و از قدیمی‌ترین ایام، خطوط مواصلاتی تجاری متعددی از این کشور گذر کرده است. در شمال آن راه ابریشم و در جنوب نیز راه مشهور به ادویه قرار دارد. با رونق گرفتن کار صفویان در آغاز سده‌ی دهم هجری زندگی مردم رو به بهبود نهاد و ثبات ناشی از قدرت سیاسی باعث رونق کسب و کار و تجارت شد.

بخشی از اهداف این اثر، بیان علل و عوامل استفاده از مذهب برای پیشبرد اهداف سیاسی شاهان صفوی است، هرچند که درجات تأثیر عواطف دینی در بین پادشاهان آن متفاوت است و شاه اسماعیل سعی بلیغی در گسترش عقاید شیعه داشت، ولی هم او بعد از جنگ چالدران افسرده شد و باقی عمر را به بطالت گذراند. اینکه مذهب باعث وحدت و مقاومت و تقویت روحیه‌ی مردم در این برهه شد، قابل توجه است. اگرچه

به تأیید اکثر مورخان، پیدایش بیشتر حکومت‌ها براساس یک خواست معنوی است، ولی بعدها تابع شرایط خاص اقتصادی و کسب ثروت و مال می‌گردد.

حتی بعضی از بزرگان گفته‌اند «لا ملک الا بالرجال» و «لا رجال الا بالمال». بر همین قول اگر پایه‌های اصلی حدوث وقایع و حوادث جهان را بررسی کنیم، می‌بینیم که ریشه‌ی آنها در منافع و مقاصد اقتصادی و مادی تعریف و توصیه می‌شود.

باید این مهم را هم در نظر داشت که با توجه به شرایط ویژه‌ای که در جهان به وجود آمده بود مثل کشف قاره‌ی آمریکا و پیدایش ماشین چاپ، فتح قسطنطنیه به دست سلطان محمد فاتح، کشف هند از طریق دماغه امید نیک آفریقا، شناسایی جزایر ادوین (اندونزی) دستیابی به ثروت‌های جدید، بسته شدن راه‌های خشکی مثل راه ابریشم، اختراع باروت و استفاده از آن در توپ‌های جنگی، اختراع قطب‌نما برای مسافرت‌های بزرگ دریایی و همچنین دسترسی به منابع جدید جهانی، اطلاع از کروی بودن زمین که همه در حدود قرن شانزدهم میلادی همزمان با روی کار آمدن صفویان مطرح شد، ناگزیر می‌بایست شاه صفوی را در این عرصه مقاوم و آماده برای برقراری یک روابط خارجی با دنیا علیه دشمن درجه اول آنها یعنی عثمانی‌ها کند. دولت عثمانی در آن زمان امپراتوری قدرتمند و بزرگی بود که اروپایی‌ها هم از آن حساب می‌بردند و هم از درون باید مستحکم می‌بود که بتواند یارای مقاومت را در مقابل این همه تغییرات و تحولات بین‌المللی را داشته باشد.

در واقع حکومت صفویان که از سال ۹۰۷ تا ۱۱۳۵ ق پایید نه تنها تحول مهمی در تاریخ و فرهنگ ایران محسوب می‌شود، بلکه در آن دوران که نزدیک به دو قرن و نیم به طول انجامید خود نیز شاهد تحولات قابل توجهی بوده است. آن‌چنان که شرایط حکومت صفوی از آغاز تا پایان یکسان نبوده و در حقیقت حکومت و دوران صفویان سیری از نظامی‌گری قزلباش‌ها به سوی جامعه‌ای مبتنی بر علم و فرهنگ توسعه‌یافته و از نظر اقتصادی حکومتی مرفقی بوده است.

تشکیل حکومت صفویه در ایران، مقارن با تحولات سیاسی و اجتماعی تعیین‌کننده در سرزمین‌های پیرامون این کشور (عثمانی، ترکستان، روسیه) از یک سو، و رشد مناسبات سرمایه‌داری تجاری در اروپا و گسترش آن به سراسر حوزه‌ی جغرافیایی دریایی شرق از سوی دیگر بود. حکمرانان صفوی براساس ضرورت‌های ناشی از روند سریع و رشد مناسبات بازرگانی بین‌المللی و توانایی‌ها و زمینه‌های رشد مناسبات بازرگانی داخلی در ایران، اقدامات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را به اجرا درآوردند. که پیامدهای عمیق آن در دوران صفویه در عرصه‌های مختلف قابل مطالعه است. به نظر می‌رسد با توجه به تحولات اقتصاد جهانی مطالعه و بررسی مناسبات سیاسی و اقتصادی دوره‌ی صفویه امکان مناسبی را برای فهم و درک ساختارهای اقتصادی در اختیار می‌نهد. در واقع، از طریق مطالعه نهاد بازار در دوران صفوی می‌توان به شناسایی سیاست‌های اقتصادی حکمرانان صفوی در حوزه‌ی تجارت داخلی و خارجی پرداخت. زیرا بازار به عنوان یک سازمان اقتصادی و نهاد اجتماعی بزرگ به منزله‌ی یکی از مؤثرترین نهادها و سازمان‌های شهری همواره مورد توجه جغرافی‌دانان و جهانگردان و مسافران واقع می‌شد و همچنین بازارها به مثابه ستون فقرات اقتصاد شهری ارتباط‌دهنده و در مواردی اداره‌کننده‌ی فعالیت‌ها و تحرکات و زمره اجتماعی و مبادلات بازرگانی و کالاهای مورد نیاز جامعه شهری بوده‌اند. حال با توجه به مبحث اصلی این نوشته یعنی مناسبات اقتصادی دوره‌ی صفویه می‌توان به این مسئله اشاره کرد که دوره‌ی صفویه، دوره‌ی رونق و رشد اقتصاد جامعه ایران بوده است. این دوره‌ی پر رونق دو ویژگی داشت: اول اینکه تا حد زیادی نتیجه‌ی رشد آرام نیروهای تولیدی جامعه‌ی ایران پس از تیموریان بود. دوم، ظهور صفویان به‌ویژه اصلاحات شاه عباس - به عنوان سیاست‌های هماهنگ‌کننده بخش‌های مختلف جامعه - به این روند رشد، آهنگی شتاب‌گونه بخشید. طبیعی است تجدید و احیاء نظام‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی هرگز به معنای تغییر ساختاری جامعه - به ویژه در بخش اقتصاد - نبوده‌است. در عین حال، همگام با رشد و رونق امور اقتصادی دوره‌ی عباس اول سرمایه‌داری تجاری

سستی ایران، دوره‌ی شکوفایی خود را طی می‌کرد و می‌بایست وارد مراحل بالاتر و متکامل‌تری از شیوه‌ی تولید و مناسبات اقتصادی گردد، که در عمل این‌گونه نشد. پی‌جویی علل این، در دو بعد کلی قابل بررسی است؛ جنبه اول: نوسازی و تجدید ساختار سیاسی جامعه‌ی صفوی، براساس الگوی کهن «پاتریمونالی» و «استبداد مطلق» صورت می‌گرفت که این روند باعث توأمان شدن رونق سرمایه‌داری سستی با شکوفایی نهاد سیاسی و استمرار ساخت کهن اقتصادی می‌شد. جنبه‌ی دوم، ورود پدیده‌ای نوظهور در جامعه‌ی صفوی یعنی شرکت‌های تجاری است. اصولاً دوره‌ی صفویه مقارن شکل‌گیری، گسترش و تکامل یکی از مهم‌ترین نهادهای سرمایه‌داری غرب، یعنی شرکت‌های تجاری بود. این شرکت‌ها با ورود به عرصه مناسبات تجاری ملل شرقی، از یک سو مسیرهای تجاری کهن دریایی را قبضه و به‌تدریج جانشین راه‌های خشکی شرق کرده و از دیگر سو بر اهمیت و حجم مبادلات دریایی افزوده و رشد تجارت ملل آسیایی را تا حد زیادی وابسته به تجارت دریایی می‌کند. در عین حال - به ویژه در ایران - این شرکت‌ها با به دست‌گیری سیستم تبادلی و تعامل با حکومت‌ها به عنوان مهم‌ترین تاجران آن کشورها، یا به عبارتی مؤسسه‌ی برتر تجاری کشور، موفق به برقراری سیستم انتفاع دوجانبه به ضرر سرمایه‌داری سستی و داخلی این ملل شدند، که از سویی این روند، در معنای ازدیاد موانع بر سر راه تحول و تغییر ساختارهای مستعد تحول این جوامع بود.

ورود این سیستم تکامل‌یافته‌ی اقتصادی غرب که در موطن خود موفق به ایجاد تغییرات ساختاری مطلوب خود شده بود، در شرق، خاصه ایران، تغییرات مشابهی پدید نیاورد. می‌توان تصور کرد رشد بورژوازی سستی ایران در سایه‌ی رونق ویژه‌ای که شرکت‌های غربی به مناسبات تجاری بخشیده بودند، دارای آهنگی تصاعدی می‌شد، ولی این‌گونه نشد. در نتیجه‌ی جامعه‌ی صفوی یکی از اساسی‌ترین منافذ و کانال‌هایی که انتظار تغییر و تحول در ساخت‌های اقتصادی و سیاسی خود را از آن داشت یعنی سرمایه‌داری داخلی، در بن‌بست و سپس در حال نزاع دید.

هدف ما در این بررسی، ارائه‌ی تصویری کلی از تعامل ساخت‌های ستی جامعه‌ی صفوی است که در عهد عباس اول در کمال شکوفایی خود قرار داشت و از سری دیگر بررسی ورود و عملکرد شرکت‌های تجاری غرب با ساخت سیاسی و سیستم تجاری آن، که علت العلل مسائل فوق است، می‌باشد. به نظر ما، رشد و سلطه‌یابی شدید ساخت سیاسی در شکل «دسپوتیسم شرقی» و سیستم «پاتریمونیا»، در دولت صفوی به حد اعلای رسید. این روند تمایل حکومت به کنترل و انتفاع از سایر ساخت‌های اجتماع، به ویژه ساخت اقتصادی را تشدید کرد و حکومت با تداخل در شیوه‌ی تولید شهری، روستایی و مناسبات تجاری جامعه، ضرب‌آهنگ طبیعی را از اینها سلب کرد و مازاد تولید و ارزش‌های اضافی بازار را به سرعت به سوی خود سرازیر می‌کند. از سویی سرمایه‌داری ستی، همراه با سایر بخش‌های اقتصادی به ساخت سیاسی وابسته شده از رشد و هویت‌یابی مستقل باز می‌ماند. ورود کمپانی‌ها و تعامل تجاری با حکومت، سبب تشدید این روند می‌شود و باز هم سرمایه‌داری داخلی، از تعامل با سیستم جدید و تکامل تجاری باز می‌ماند. حتی ارامنه به عنوان ابزار دخالت و انتفاع قبلی دولت از سیستم بازار و مناسبات تجاری، در اینجا قربانی انتفاع حکومت از قبیل کمپانی‌ها می‌شوند. به هر حال ضعف‌ها و نارسایی‌های ساختاری اقتصادی و سیاسی کهن ایران، به همراه عوامل جدید (ورود کمپانی‌ها و شکل ویژه‌ی استبداد منطقه)، سبب هدر رفتن فرصتی طلایی برای رشد در یکی از شکوفاترین ادوار سرمایه‌داری داخلی ایران می‌شود.

با توجه به موارد ذکر شده هدف اثر حاضر صفویان در گذرگاه تاریخ در راستای ارائه‌ی تصویری کلی از وضعیت اقتصادی ایران در دوره‌ی صفویه است. یعنی سعی شده با بررسی اوضاع سیاسی دوره‌ی صفویه در ضمن پرداختن به وضعیت سیاسی جهان و پیشرفت‌هایی که دول اروپایی بعد از رنسانس داشتند تصویری روشن از وضعیت و جایگاه این دولت در جهان آن روز داده شود و جایگاهی که در تأثیر مستقیم با دو دولت متخاصم یعنی عثمانی و ازبکان و دولت‌های رقیب چون هند و

دول اروپایی قرار داشت که در صورت کم‌توجهی و غفلت می‌توانست به کلی جایگاهش را از دست داده و به دولتی مستعمره تبدیل شود.

این جایگاه برخاسته از رابطه‌ی اقتصادی و اجتماعی است. رابطه‌ای که همه‌ی دول با آن درگیر بوده و سعی دارند به نحوی از آن برای رسیدن به اهداف خود استفاده کنند. رابطه‌ی اجتماعی دوره‌ی صفویه تأثیر پذیرفته از رسمیت یافتن مذهب شیعه است که توانست به عنوان عاملی پویا روابط اجتماعی محکم و جدیدی را در تقابل با سنت‌های باقی‌مانده از گذشته ایجاد کند. این روابط به طور مفصل در بخش‌های بعدی این کتاب بررسی شده است.

رابطه‌ی اقتصادی نیز در تعامل مستقیم با رابطه‌ی سیاسی است. این مسئله در همه‌ی دوران وجود داشت، ولی در این دوران با توجه به وضعیت جدید ایجاد شده و گسترش ارتباطات نمود بیشتری پیدا کرد و سبب شد که حتی روابط سیاسی را تحت تأثیر خود قرار دهد. به‌خصوص آن‌که بیشتر دول اروپایی در راستای اهداف اقتصادی خویش دست به گسترش روابط با دولت صفوی زدند. هرچند که عامل سیاسی - امپراتوری عثمانی - بی‌تأثیر نبود، ولی این عامل اقتصاد بود که به عنوان مشوق و تسریع‌کننده‌ی روابط عمل کرد. این روابط به‌خصوص تقابل و تعامل اقتصاد سنتی با اقتصاد جدیدی که از غرب وارد می‌شد، و سیاست‌های اقتصادی حاکمان صفوی به تفصیل در بخش دوم مورد بررسی قرار گرفته و سعی شده است جایگاه دولت صفوی و وضعیت آن در جهان با بررسی وضعیت اقتصادی و تعامل آن با عوامل سیاسی بهتر روشن شود.

در پایان، امید است که با مطالعه‌ی این کتاب تصویری روشن از وضعیت اقتصادی جامعه‌ی صفوی و رابطه‌ی آن با عوامل سیاسی و اجتماعی برای خوانندگان عزیز مکشوف گردد.